

Ruimte maken voor geschiedenis

INLEIDING Katrijn Apostel, Clemens de Olde & Bart Tritsmans

Ruimtelijke disciplines werken aan de toekomst. Het vormgeven van de ruimte voor de komende decennia is de kern van ruimtelijke planning, stedenbouw en architectuur. De praktijk van de disciplines richt zich veelal op het geven van beleidsadviezen of het ontwikkelen van plannen voor de toekomst. Tijdens de analysefase inventariseert men historische evoluties vaak op oppervlakkige wijze, en kijkt men doorgaans niet meer dan een paar decennia terug in de tijd.

Voor veel ontwikkelaars is het al genoeg als de huidige situatie, en een aantal zwaarwegende gebeurtenissen die tot die situatie hebben geleid, bekend zijn. Een diepgaandere analyse kost in hun ogen enkel tijd en houdt bovendien het risico in dat elementen aan het licht komen die bijkomende restricties en vertraging voor het project zouden kunnen opleveren. In dit themanummer willen we aantonen dat het kijken naar die onderliggende, historische lagen net bijzonder waardevol kan zijn.

Hoe de wereld er vandaag uitziet kan begrepen worden vanuit de geschiedenis

Hoe de wereld er vandaag uitziet kan begrepen worden vanuit de geschiedenis. Fysieke aspecten vormen een eerste laag van de geschiedenis: natuurlijke lijnen in het landschap die al eeuwen bestaan, vormen de achtergrond en de ondergrond van ons dagelijks handelen. De meest pertinente illustratie daarvan is de ligging van de Lage Landen zelf: een ligging die mogelijkheden biedt voor de distributie-economieën die onze landen kenmerken en die oorzaak en gevolg is van onze ruimtelijke ordening. In het werk van Auke van der Woud staan natuurlijke en menselijke ingrepen in de geschiedenis van de ruimte centraal. Hij

laat telkens weer zien hoe de Nederlanden evolueerden van leeg land naar een gevuld en geordend geheel. De themaredactie en de auteur, Susanne Komossa, waren het er roerend over eens dat een van zijn boeken het onderwerp van de Klassieker moest zijn.

De menselijke ingrepen in de ruimte vormen een tweede laag, die de randvoorwaarden voor de verdere ontwikkeling van onze omgeving schetsen. Diverse artikelen in dit nummer van AGORA illustreren de impact van die ingrepen. Maarten Van Acker toont aan de hand van het verhaal van de Kempense kanalen hoe infrastructuur- en landschapslijnen uit de geschiedenis, de twintigste-eeuwse verstedelijking hebben gestimuleerd en ze tot op vandaag blijven sturen. De geschiedenis schept ook op architectonisch vlak uitdagingen en kansen voor nieuwe gebruiksvormen. Hergebruik van pakhuizen in Brussel – geschetst door Marianne De Fossé en Louis Vandenabeele – en beluiken, de negentiende-eeuwse arbeidershuisjes in Gent en Antwerpen – beschreven door Glenn Lyppens – tonen dat aan. Het verkennen van de invloed van menselijke ingrepen in de hedendaagse situatie vormt dan ook de aanleiding voor een themanummer over Ruimte en Geschiedenis. Het verleden is blijvend actueel voor hedendaagse ontwikkelingen en soms moet daarbij verder teruggeblikt worden dan enkele decennia.

Verschuivende betekenissen

Kennis van het verleden leert ons iets over het heden en kan verwachtingen voor de toekomst nuanceren. Ook daarvan vinden we in dit themanummer een aantal voorbeelden, zoals het onderzoek van Tineke Van de Walle over suburbanisering als historisch fenomeen. Suburbanisering wordt vaak in verband gebracht met concepten uit de vroeg-twintigste-eeuwse stedenbouw, de bevolkingsgroei en de mobiliteit die in die periode sterk toenam. Van de Walle toont dat het veelzijdige fenomeen minstens teruggaat tot de middeleeuwen, wat perspectieven schept voor de eenentwintigste eeuw, waarin suburbane gebieden weer volop in beeld komen om de verwachte bevolkingsgroei op te vangen.

Ook het artikel over de Brusselse Leopoldswijk van Andreas Stynen toont hoe de betekenis van plaatsen in de loop van de geschiedenis

De Boerentoren in opbouw, Antwerpen ca.1930. Beeld: Stadsarchief Antwerpen.

verschuift. Een chique negentiende-eeuwse wijk voor de Brusselse bourgeoisie valt in de hoogdagen van het modernisme in ongenade en transformeert onder hevig bewonersprotest tot het hoofdkwartier van de Europese Unie. Ben de Pater beschrijft hoe de vestingstad Oostende en het vissersdorp Scheveningen uitgroeiden tot mondaine badplaatsen, Koninginnen van de Noordzee. Die status weten de steden echter niet te behouden; ze transformeren in de twintigste eeuw tot plekken voor massatoerisme gevuld met ontsierende nieuwbouw. Het hedendaagse werk in de urban studies over gentrification enerzijds en stedelijk verval anderzijds beschrijft gelijkaardige processen, maar de historische artikelen tonen dat daarmee niets nieuws onder de zon is. Ze scheppen een ruimere blik op de hedendaagse processen en de factoren die daarin een rol spelen. Ze bewijzen dat de geschiedenis van de ruimte een schat aan informatie bevat, die louterend werkt voor onze blik op hedendaagse ontwikkelingen.

Geschiedenis en identiteit

De antropoloog Benedict Anderson stelt dat nationale identiteit gebaseerd is op imagined communities, die tot stand worden gebracht door verhalen, onder andere over een gedeeld verleden. Erfgoed als materiele uiting van dat verleden is de voorbije decennia een steeds grotere rol gaan spelen voor identiteitsvorming; een functie die in de laatste decennia ook steeds meer gecommmercialiseerd werd. De Nederlandse en Vlaamse forten waarover Koen Raats in zijn bijdrage schrijft, zijn daarvan het levende voorbeeld, hoewel hij aantoont dat de specifieke geschiedenis van meer

dan een eeuw ruimtelijke ordening in Nederland en België sterk doorwerkt in de manier waarop dat erfgoed herontwikkeld wordt.

Het verleden is blijvend actueel voor hedendaagse ontwikkelingen

Op een heel andere wijze, maar even belangrijk voor de beleving van de stad, wijzen Bart Tritsmans en zijn collega's op de kracht van plekken in de stad die tijdelijk leeg zijn en gebruikt worden voor allerlei doeleinden. Onderzoek toonde aan dat deze ruimtes in de hedendaagse stad mogelijkheden bieden aan een groot aantal en een grote variëteit aan stedelingen om zich uit te drukken en om deel te nemen aan het stedelijke leven door middel van allerlei vormen van spontane, alternatieve (tijdelijke) activiteiten. De auteurs stellen een project voor dat zicht richt op het analyseren van de historische invulling van deze tijdelijke ruimtes, en deze kennis gebruikt voor het uitdenken van hun toekomstig statuut.

Jaar van de Ruimte

Geschiedenis van de ruimte is in Nederland dit jaar bijzonder actueel. In 2015 is de planningshorizon van de bijna beroemde Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) bereikt en dat wordt gevierd met het

Jaar van de Ruimte. Reden voor dit nummer van AGORA om de specifieke naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse ruimtelijke ordening verder te belichten.

Rekening houden met het verleden is niet alleen het koesteren van mooie plaatjes...

Initiatiefnemer van het jaar, Hans Leeflang, trapt af met zijn column. Ook hij geeft aan dat echte interesse in de geschiedenis beperkt blijft, maar dat goed terugkijken ons juist in staat stelt om verder vooruit te kijken. Dat terugkijken wordt dit jaar gedaan in een publicatie van het Planbureau voor de Leefomgeving. Projectleider Ries van der Wouden lichtte voor AGORA al een tipje van de sluier op aan de hand van het Amsterdamse Oostelijk Havengebied en de Resident in Den Haag. Beide binnenstedelijke projecten werden gerealiseerd op 'historische grond' met hergebruik van industrieel erfgoed, en opnieuw bebouwd met verwijzingen naar de geschiedenis.

Waar Van der Wouden binnenstedelijke locaties onder de loep neemt, kijkt de bijdrage van Hugo Priemus naar de ontwikkeling en invloed van ruimtelijke beleidsconcepten. Deze creëren een padafhankelijkheid waardoor beslissingen in het verleden een grote stempel drukken op hedendaagse ontwikkeling. Ruimtelijke concepten die hun sporen op Nederland hebben achtergelaten zijn met name het groeikernenbeleid uit de jaren zestig, en de Vinex dertig jaar later. Uiteindelijk ontstaat het beeld van de netwerkstad dat de komende decennia de ruimtelijke ontwikkeling verder zal bepalen.

De naoorlogse Nederlandse ruimtelijke ordening vermocht veel en in diverse publicaties wordt Nederland dan ook gevierd als een 'paradijs voor planners'. Tim Verlaan laat zien dat die geschiedschrijving van harmonieuze, grootschalige ruimtelijke ontwikkeling misschien niet helemaal klopt. Zeker op lokaal niveau, beargumenteert hij, was er sprake van ambivalentie en twijfel over de kant die de stadsvernieuwing op moest.

Ten slotte namen we een bijdrage op van Jaap Evert Abrahamse en Frank Strolenberg van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Hun artikel geeft gehoor aan de oproep van Hans Leeflang om goed terug te kijken om verder vooruit te kunnen kijken. Het DNA van Nederland, stellen zij, ligt besloten in de lange-termijnontwikkelingen van plaatsen. Zo tonen ze dat het dichte netwerk van vaarten en dijken, gevolg van de ontginning van het veenlandschap, de infrastructuur vormde die aan de basis stond van de Nederlandse gouden eeuw; een infrastructuurnetwerk dat het land tot op de dag van vandaag kenmerkt. In plaats van Nederland te zien als 'beleidsnotaland' met een sterke centrale overheid, kunnen we ons laten inspireren door het model van ruimtelijke ontwikkeling in de zeventiende eeuw, waarin kostenbewustzijn gecombineerd werd met aandacht voor ruimtelijke kwaliteit.

De geest van de plaats

Met een diversiteit aan invalshoeken, thema's en tijdsperiodes willen we in dit nummer van AGORA het belang aangeven van kennis over het verleden voor de ruimtelijke planning, de stedenbouw en de architectuur van de toekomst. Rekening houden met het verleden is niet terug te brengen tot het koesteren van mooie plaatjes en het conserveren van

... noch het conserveren van oude gebouwen

oude gebouwen. Geschiedenis is heel wat rijker dan dat, en als we er op een juiste manier naar kijken, kunnen we er heel wat uit leren. Geschiedenis vormt niet enkel de leidraad voor hoe we met historisch erfgoed moeten omgaan of hoe we 'de geest van een plaats' kunnen vatten. Ze levert ook inzichten op voor toekomstige uitdagingen waar de stadsontwikkeling een antwoord op dient te formuleren, zoals de suburbanisatie, de uitbouw van infrastructuur, en de economische en ecologische uitdagingen van de eenentwintigste eeuw. Verschillende artikelen in dit nummer tonen aan dat deze uitdagingen immers minder nieuw en toekomstig zijn dan ze lijken. Hoe er in het verleden mee is omgegaan, kan inspiratie bieden voor een hedendaagse oplossing. We hopen dan ook dat dit themanummer anderen aanzet om in de toekomst de geschiedenis beter te willen kennen.

Katrijn Apostel, Clemens de Olde en Bart Tritsmans zijn allen verbonden aan de Universiteit Antwerpen en aangesloten bij het Urban Studies Institute.

Katrijn Apostel (katrijn.apostel@uantwerpen.be) is architect en ruimtelijk planner. In haar doctoraatsonderzoek gaat ze na welke meerwaarde de kennis van gebruikers en bewoners over een buurt, zogenaamde 'lokale kennis', kan opleveren voor het ruimtelijk ontwerp van die buurt. Daarnaast werkt ze als ruimtelijk planner bij de stad Antwerpen.

Clemens de Olde (clemens.deolde@uantwerpen.be) is socioloog en promoveert op een vergelijkend onderzoek naar de transformatie van de Nederlandse en Vlaamse planculturen rond de millenniumwisseling. Hij doceert het seminarie stadsociologie voor bachelorstudenten, is lid van de onderzoeksgroep OASes en is redacteur van AGORA.

Bart Tritsmans (bart.tritsmans@uantwerpen.be) is historicus en is sinds 2008 als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. In 2014 behaalde hij zijn doctoraat in de geschiedenis en de ingenieurswetenschappen met een proefschrift over stedelijke groenruimtes in de negentiende en twintigste eeuw. Momenteel voert hij onderzoek naar de geschiedenis van braakliggende gronden in twintigste-eeuwse steden.